

arbeidsterrein buitenshuis bepleitte maar niet een herverdeling van arbeid binnenshuis: 'De huishouding bleef vrouwendomein' (284). Volgens Poelstra werden huisvrouwen in de dagelijkse omgang met dienstboden geconfronteerd met hun eigen 'onbestemde positie' (zij geen echte werkgeefster en de bode geen volwaardige arbeidskracht). Hoewel de vrouwenbeweging steeds meer aspecten van de machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen ter discussie stelde, gold dit niet voor een gelijkere verdeling van de verantwoordelijkheid voor het huishouden. Pas toen de in dit opzicht als bliksemafleiders fungerende dienstboden verdwenen, kon de huishoudelijke arbeidsdeling naar sekse een politiek strijdpunt worden (291). Dit betoog geeft wel een belangrijke politieke dimensie van het onderwerp van deze dissertatie aan maar verklaart nog steeds niet waarom er nu zo op het huispersoneel werd afgegeven door zowel vrouwen als mannen.

Bob Reinalda

M. Keyser, J. F. Heijbroek, I. Verheul, ed., *Frederik Muller (1817-1881). Leven en werken* (Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel. Nieuwe reeks II; Zutphen: Walburg pers, 1996, 319 blz., f49,50, ISBN 90 6011 964 9).

Deze artikelenbundel is uitgebracht ter gelegenheid van het honderdvijftigjarig bestaan van de Koninklijke vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, thans onderdeel van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Het woord 'boekhandel' had toentertijd een bredere betekenis dan tegenwoordig: het bestreek alles wat met het boekenvak te maken had, waaronder ook het uitgeven van boeken.

Frederik Muller was een van de oprichters en een van de meer gerespecteerde antiquariaats-boekhandelaars van zijn tijd. Als zoon van een doopsgezind predikant, later hoogleraar, vatte hij al snel liefde voor het boek op. Hij was een *self-made man* en leerde het vak in de winkel van zijn oom. Zijn loopbaan begon als bibliograaf/catalogiseerder van de bibliotheek van de doopsgezinde kerk. Ook toen hij later een eigen antiquariaat begon, stelde hij nog steeds zelf zijn catalogi samen en gaf die zelf uit. Op grond van buitenlandse voorbeelden streefde hij naar hogere bibliografische standaarden dan toen gebruikelijk waren, en zijn voorbeeld vond navolging omdat men snel inzag dat een systematische catalogus weliswaar meer tijd kostte, maar wel een grotere omzet tot gevolg had. Door bij veilingen de kavels niet gesorteerd naar formaat maar naar onderwerp aan te bieden, wist Muller de omzet verder te verhogen.

Deze motieven spelen in de verschillende artikelen steeds door elkaar heen: Muller was een enthousiast verzamelaar van boeken en prenten, maar vooral voor de verkoop; hij streefde naar betrouwbaarheid, maar met het doel de winst te vergroten en we kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat wanneer hij iets schijnbaar onbaatzuchtig deed, hij hoopte dat het daarmee verworven respect de omzet ten goede zou komen. Het beste voorbeeld is waarschijnlijk de aanleiding tot deze bundel: hij schonk driehonderd kostbare werken voor een bibliotheek, mits deze in zijn woning zou worden ingericht, en wilde later toen de bibliotheek weinig bleek te worden gebruikt deze wel weer terugnemen. Gelukkig is dat niet gebeurd.

De enige uitzondering hierop is zijn houding ten opzichte van het auteursrecht. Het artikel hierover van Chris Schriks (127-143) was voor mij het hoogtepunt van de bundel. Het auteursrecht was in Nederland tot 1881 uitzonderlijk slecht beschermd. Muller was een van de zeer weinigen die zagen dat het morele recht van de schrijver/vertaler en het zakelijke recht van de uitgever beide wettelijke bescherming behoeven.

Het boek is het resultaat van een project in samenwerking met derdejaars studenten, hetgeen

doet vermoeden dat onder tamelijk grote tijdsdruk is gewerkt. Maar al te vaak is dit expliciet of impliciet merkbaar. De samenstellers van de bibliografieën van Mullers catalogi en artikelen, en die van boeken over hem, merken op dat er vermoedelijk nog wel meer zou zijn te vinden. Dat is in een werk als dit natuurlijk jammer. De waarde van het boek wordt ernstiger geschaad doordat ook de bronnenstudie voor de bibliografische artikelen kennelijk weinig heeft opgeleverd: bij herhaling worden citaten van en over collega's of generatiegenoten als 'ongetwijfeld' ook op Muller van toepassing verklaard.

De samenstellers hebben bij hun pogingen om het meer algemene belang van Muller aan te tonen ook geen geluk gehad. Het artikel over zijn *album amicorum* begint met wie en wat er allemaal in hadden kunnen staan — het blijken een verjaardagsversje van Hoffmann von Fallersleben en wat rijmelarij van studievrienden en tantes te zijn. Zijn bestuurslidmaatschap van de vereniging liet in de notulen zijn commentaar na, dat bezoek aan letterkundige congressen niet kosten-effectief was — maar ze gingen gewoon door. Deelname aan een wereldtentoonstelling achtte hij zinvol — mits dat niet te veel kostte. Zijn standpunt over openbare bibliotheken was onsamenhangend. Hij geloofde niet dat Coster de boekdrukkunst had uitgevonden, maar luisterde wel de tentoonstelling ter ere van het onthullen van zijn standbeeld met een stand op.

Zou meer tijd veel nieuwe inzichten hebben opgeleverd? Ik denk het niet. De Muller die naar voren komt, is een goed vakman, iemand die het niet erg vond een minderheidsstandpunt in te nemen maar daarbij niet te ver ging, gewaardeerd door collega's, op wie hij een goede maar geen radicale invloed uitoefende, en onbekend buiten zijn eigen kring. Hij leefde zoals destijds van de man uit de goede middenklasse die hij was, verwacht mocht worden.

W. Pelt

H. Buijer, *Fabriekswerk. Industrieel erfgoed in de provincie Utrecht* (Utrecht: Matrijs, 1997, 159 blz., ISBN 90 5345 096 3).

De discussie over industriële monumenten centreert zich vaak rond de vraag of iets mooi of lelijk is. Dat industriële objecten ook een verhaal kunnen vertellen over hoe mensen vroeger leefden en werkten, blijft helaas vaak een onderbelicht punt. Hans Buijer neemt in zijn boek *Fabriekswerk* daarom afstand van het esthetische vraagstuk en breekt een lans voor de erkenning van de historische waarde van fabrieksgebouwen.

In dit werk gaat Buijer in op de geschiedenis van een keur van bedrijven die in het verleden in de provincie Utrecht gevestigd zijn geweest. Hij behandelt in twintig hoofdstukken het industrieel erfgoed in het Sticht, gegroepeerd naar de verschillende bedrijfstakken. De provincie herbergde een uitzonderlijk breed scala van industriële activiteiten: *Fabriekswerk* gaat onder meer in op de fabricage van bakstenen, aardewerk, hout, touw, consumptiegoederen, veevoer, ijzer en staal, drukwerk, water, gas en elektriciteit. Niet alleen het fabrieksgebouw, ook de geschiedenis van het productieproces krijgt Buijers ruime aandacht. Hij legt duidelijk uit waarom de verschillende bedrijfstakken juist op hun specifieke plaats konden ontstaan, hoe de wijze van fabricage in de loop van de jaren veranderde en waarom alle bedrijven uiteindelijk verdwenen zijn. De vaak technische verhandelingen over de productieprocessen zijn meestal voorzien van tekeningen die de tekst verduidelijken. Buijer behandelt nadrukkelijk vooral de productie in de verschillende fabrieken. Andere aspecten van het fabriekswerk, zoals transport-systemen, arbeiderswoningen en kantoren krijgen alleen dan aandacht wanneer er een duidelijke samenhang is met het specifieke productieproces.

De branche-gewijze aanpak, waarbij per bedrijfstak steeds enkele fabrieken besproken wor-